

**Глухівський національний
педагогічний університет
імені Олександра Довженка:
150 років розвитку**

Монографія

Глухів - 2024

УДК 378.4(477.52-21)ГНПУ
Г 55

*Рекомендовано до друку та розповсюдження вченою радою
Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка
(протокол № 3 від 23 жовтня 2024 року)*

Рецензенти:

Віктор КОЦУР - академік НАПН України; доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін Університету Григорія Сковороди в Переяславі, заступник голови Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник освіти України;

Сергій Дегтярьов – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Сумського державного університету, в.о. голови Сумської обласної організації національної спілки краєзнавців України.

Наукова редакція:

Олександр Курок – доктор історичних наук, професор, в.о. ректора Глухівського НПУ ім. О. Довженка;

Наталія Ткаченко – доктор педагогічних наук, професор, проректор з наукової роботи та міжнародних зв'язків Глухівського НПУ ім. О. Довженка;

Андрій Гриценко – доктор педагогічних наук, доцент, директор Навчально-наукового інституту філології та історії Глухівського НПУ ім. О. Довженка.

Г 55 **Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка: 150 років розвитку:** монографія / за ред. Олександра Курка, Наталії Ткаченко, Андрія Гриценка. Глухів. 2024. 626 с.

ISBN 978-966-376-130-5

У монографії узагальнено та висвітлено основні віхи діяльності Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка від часів його заснування до сьогодення.

Видання присвячено 150-й річниці з дня заснування закладу і адресовано науково-педагогічним працівникам, здобувачам освіти, історикам та широкому колу читачів.

УДК 378.4(477.52-21)ГНПУ

ISBN 978-966-376-130-5

© Глухівський НПУ ім. О. Довженка, 2024
© ФОП Цьома С.П., 2024

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА..... 7

**РОЗДІЛ 1. ГЛУХІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА: У ПОШУКАХ
ОПТИМАЛЬНОЇ МОДЕЛІ ПІДГОТОВКИ ПЕДАГОГА..... 9**

*Крижанівський В. М. З історії становлення та розвитку
учительського інституту в Глухові (1874–1954 рр.) 9*

*Гриценко А. П. Діяльність Глухівського педагогічного інституту в
1954–2000 рр. 36*

*Зінченко В. П. Функціонування Глухівського державного
педагогічного університету у 2001–2009 рр..... 62*

*Біліченко П. Г. Нова доба в становленні Глухівського
національного педагогічного університету імені Олександра
Довженка (2009 р.– сьогодні).....78*

*Хроленко М. В. Традиції та інновації в підготовці майбутніх
педагогів.....95*

*Ткаченко Н. М. До нових наукових вершин та міжнародного
співробітництва 108*

**РОЗДІЛ 2. ТЕХНОЛОГІЧНА ТА ПРОФЕСІЙНА ОСВІТА В
КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ГЛУХІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА
ДОВЖЕНКА 127**

*Курок В. П., Хоруженко Т. А. Глухівський учительський інститут
як фундатор технологічної освіти в закладах вищої освіти.....127*

*Курок В. П., Гриценко А. П., Ткаченко Н. М. Історія факультету
технологічної і професійної освіти..... 147*

Самусь Т. В. Підготовка педагогів професійного навчання в Глухівському національному педагогічному університеті імені Олександра Довженка: від історії до сучасності..... 191

Курок В. П., Бурчак С. О. Розвиток творчості майбутнього вчителя як чинник його успішної професійної діяльності в умовах сьогодення..... 207

РОЗДІЛ 3. ПІДГОТОВКА ФАХІВЦІВ У НАВЧАЛЬНО-НАУКОВОМУ ІНСТИТУТІ ПЕДАГОГІКИ І ПСИХОЛОГІЇ ГЛУХІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-ОСВІТНІХ ЗМІН.....221

Курок О. І. 150-річна традиція підготовки вчителів початкових класів у Глухівському національному педагогічному університеті імені Олександра Довженка..... 221

Зенченко Т. Ф., Собко В. О., Вишник О. О., Литвинов А. С., Мозуль І. В., Непомняща Г. І., Решетняк В. Ф. Практико-орієнтована методична підготовка вчителів початкових класів: традиції, досвід, інновації..... 241

Бірюк Л. Я., Поліщук В. М., Тюльпа Т. М., Біліченко П. Г. Психолого-педагогічна підготовка фахівців: історичний та сучасний контекст..... 277

РОЗДІЛ 4. ПРИРОДНИЧО-МАТЕМАТИЧНА ОСВІТА В ГЛУХІВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА: ВІД ТРАДИЦІЙ ДО ІННОВАЦІЙ 312

Мегем О. М. Факультет природничої і фізико-математичної освіти: становлення і розвиток (1874-2001 рр.)..... 312

Луценко О. І., Хлонь Н. В., Сухойваненко Л. М. Міщенко С. М. Біографії-персоналії факультету природничої і фізико-математичної освіти..... 330

Грудинін Б. О. Підготовка вчителів фізики та природознавства до проведення дослідницької діяльності в школі (початок ХХ століття).....368

Коренева І. М. Інноваційні процеси природничо-математичної освіти: сьогодення та перспективи..... 378

РОЗДІЛ 5. ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ НАВЧАЛЬНО-НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ ФІЛОЛОГІЇ ТА ІСТОРІЇ ГЛУХІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА 406

Гриценко А. П. Історичний аспект виникнення та становлення Навчально-наукового інституту філології та історії.....406

Гоголь Н. В., Гричаник Н. І., Клейменова Т.В., Лучкіна–Загородня Л. В., Медвідь Н. С. Становлення та розвиток фахової підготовки вчителів мовно-літературної освітньої галузі в Навчально-науковому інституті філології та історії..... 432

Гриценко А. П., Прокопчук В.С. Трансформація історичної та суспільствознавчої освіти в Глухівському національному педагогічному університеті імені Олександра Довженка.....469

Заремська І. М. Кафедра іноземних мов та методики викладання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка: від історії до сучасності..... 520

РОЗДІЛ 6. ПІДГОТОВКА ФАХІВЦІВ НА ФАКУЛЬТЕТІ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВИТИ ГЛУХІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКЦІЇ.....546

Загородня Л. П., Куліш І. Д., Дмитренко А. П., Тітаренко С. А., Марєєва Т. В., Данильченко І. Г., Аторіна В. М., Гордій Н. М., Корякіна І. В., Лісневська Н. В., Лисиця В. В., Барсуковська Г. П. Підготовка фахівців спеціальності «Дошкільна освіта»: минуле і сьогодення..... 546

Хлус Н. О., Гриценко А. П., Курілова В. І., Бутенко Г. О., Синіговець В. І., Цись Д. І., Кузюра Г. М., Петрикей О. О., Редько С. Ю. З історії становлення та розвитку предметної спеціальності «Середня освіта (Фізична культура)» в Глухівському національному педагогічному університеті імені Олександра Довженка..... 587

РОЗДІЛ 2

ТЕХНОЛОГІЧНА ТА ПРОФЕСІЙНА ОСВІТА В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ГЛУХІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

Глухівський учительський інститут як фундатор технологічної освіти у закладах вищої освіти

Курок В. П.,

*доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України,
завідувач кафедри технологічної і професійної освіти
Глухівського НПУ ім. О. Довженка*

Хоруженко Т. А.,

*кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри технологічної і
професійної освіти Глухівського НПУ ім. О. Довженка*

Період кінця XIX – початку XX століття. Навчання ручної праці на теренах України почало активно поширюватися в закладах середньої і професійної освіти з 1884-го року. Цьому сприяло створення відповідного відділу при Міністерстві Народної Освіти, який опікувався інтеграцією навчального предмета «Ручна праця» у закладах освіти, забезпечував фінансування, контроль, розвиток, вирішення поточних проблем. Ця ініціатива породила зростаючу потребу у висококваліфікованих фахівцях – учителях ручної праці, до професійного рівня яких висувалися високі вимоги. Зокрема, вони повинні були мати освіту не нижче учительського інституту, успішно пройдений спеціальний курс із ручних робіт по дереву та металу, вміти майстерно проводити уроки ручної праці та креслення, що передбачало науково обґрунтоване навчання учнів трудових прийомів, ефективне засвоєння ними технологій ручної обробки матеріалів, розвиток творчих здібностей здобувачів освіти.

Першим закладом вищої освіти, що розпочав підготовку учителів ручної праці на теренах сучасної України, був Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, де 22 жовтня 1888 р. був відкритий та урочисто посвячений клас ручної праці. На облаштування класу ручної праці було виділено 1 000 рублів, за які придбано 15 верстатів, необхідні інструменти та 2 металеві токарні верстати для точіння по дереву і металу. На утримання класу ручної праці щорічно планувалося асигнувати з державного казначейства 1 600 рублів.

Клас ручної праці в Глухівському учительському інституті розміщувався в окремому кам'яному будинку та займав шість кімнат, які були дуже світлими і чистими. Його зразкове оснащення викликало надзвичайно приємні враження у викладачів, студентів інституту, а також учнів міського училища, які були присутні на урочистостях. «День этот был событием для Глуховского учительского института» [1, с.154].

Спочатку ручна праця в Глухівському учительському інституті була предметом за вибором здобувачів освіти. У перший рік відкриття класу бажання займатися ручною працею виявили 60 осіб (39 студентів інституту та 21 учень міського училища). Навчання відбувалося щоденно з 16:00 до 20:00 години, по суботах – з 16:00 до 18:00, а в неділю – після богослужіння. Для зручності всі працівники були об'єднані в 4 групи по 12-15 осіб. Кожна група відвідувала майстерню 3 рази на тиждень і працювала по 2 години, займаючись столярними, токарними, ложкарними, різьбленими та ажурними роботами по дереву. Час для заняття ручною працею вибирався самостійно. Куратор Київського навчального округу у звіті за 1891 р. зазначав, що «заняття ручним трудом не преследует целей утилитарных. Удовлетворение стремления к деятельности и творчеству, развитие воли, глаза, руки и вообще внешних чувств, любви и охоты к физической работе – вот ближайшая польза от обучения ручному труду» [2, с.12].

В основу занять ручною працею в Глухівському учительському інституті були покладені принципи шведської системи навчання, зокрема її неський напрям, який передбачав виготовлення за зразками або моделями практично корисних у селянському господарстві предметів із деревини різного ступеня складності. Метою такої системи був загальний розвиток

студентів, а завданнями – виховання працьовитості, розвиток м'язів рук та окоміру, ознайомлення з властивостями матеріалів і технікою роботи різними інструментами.

Система навчання ручної праці, що застосовувалася на теренах України, відрізнялася від шведського варіанта кількома особливостями, а саме: вона передбачала широке використання креслень на заміну моделям, початкові роботи з металом, чітко обґрунтовану послідовність в оволодінні інструментами під час виготовлення виробів, а також систематичне пояснення та контроль з боку вчителя за перебігом роботи учнів.

З 1897 р. ручна праця в Глухівському учительському інституті стає обов'язковим освітнім компонентом. На викладача ручної праці С. Солошенка були покладені обов'язки проведення практичних робіт у майстерні (23 години на тиждень), технічного креслення (6 годин на тиждень), історії і методики викладання ручної праці та технології обробки дерева і металу (1 година в тиждень) [3, с.12].

Під час практичних занять у майстерні студенти виготовляли колекцію виробів із дерева і металу різного ступеня складності відповідно до чітко визначеної послідовності. Роботи виконувалися як за запропонованими кресленнями, так і за оригінальними, розробленими самими здобувачами освіти. Діяльність студентів організовувалася індивідуально, водночас значна увага приділялася дотриманню послідовності у виготовленні виробу та відповідності його кресленню. Під час роботи викладач надавав унаочнені пояснення щодо використання нових видів інструментів і прийомів роботи з ними. Одним із основних критеріїв оцінювання якості виробів було дотримання «точности и правильности в размерах и разнообразия и изящества в формах» [3, с. 23].

Курс практичних занять у майстерні по дереву відбувався протягом двох років навчання і передбачав виконання різноманітних робіт, як-от столярні, токарні, ложкарні, різьбярські та бондарні. У перший рік навчання студенти засвоювали основні прийоми робіт по дереву, яким потім навчали учнів міських училищ або народних шкіл, а на другому році навчання оволодівали додатковими прийомами: плоским різьбленням, точінням, більш складними столярними прийомами, а також вивчали ремонт, налаштування та налагодження інструментів.

Курс робіт по деревині охоплював колекцію об'єктів праці, яка складалася з основної і додаткової частин. Основна частина колекції передбачала виготовлення 53 простих виробів, починаючи від грабельного зубця і закінчуючи скринькою, а додаткова частина колекції містила 8 складніших предметів, таких як верстат для пилки, табурет, «шкапік», багетну раму тощо. Зокрема, до основної частини колекції були введені такі вироби: кілочок для квітів круглий, кілочок для квітів квадратний, пара мотушек, дві вилки для утримання білизни, скалка для тіста, ручка для долота, ручка для молотка, веселка для тіста, ніж для різання паперу, човник для олівців, лінійка квадратна, лінійка, пара трикутників, точений товкач, дошка для хліба (овальна), ложка овальна, ручки для інструментів, держак для сокири, граблі з зубцями, вішалка з точеними кілочками, підставка під діжку, савок, калатало для білизни, полка на кронштейнах, полка для лампи, ложка кругла, лучок для пили, ящик для вилок і ножів, лавка на 4-х ніжках, ложка велика (чумічка), рамка різьблена, кришка для відра, пенал, аршин, ступка дерев'яна з товкачем, ящик для паперу і конвертів, підставка для чорнильниці, чайниця, полиця для книг, лінійки паралельні, вазочка виточена, колодка рубанка або фуганка, прес-бювар, табурет, ящик з косими шипами, скринька, шафка (тумбочка), шайка [3, с. 22].

На третьому році навчання студенти починали працювати з металом, виконуючи ковальські, слюсарні, токарні, жерстяні, мідницькі та давильні роботи. Вони обробляли дріт, листове та сортове залізо, жерсть. Під час виготовлення практично корисних виробів студенти засвоювали ті прийоми і вправи робіт по дереву і металу, які відповідали потребам і характеру конкретної місцевості [4, с. 158].

Введення курсу практичних робіт по металу в навчальний план підготовки учителів ручної праці відбулося в 1897 році та виявилось важливим кроком. Ця ініціатива була обумовлена необхідністю ознайомлення майбутніх педагогів з основами обробки як дерева, так і металів, що в сукупності становлять «абетку» обробки матеріалів для всіх видів ремесел і слугують засобом засвоєння основ технічної грамоти. Цей комплексний підхід створював можливість не лише для формування великої кількості загальних ручних навичок, але й розвитку фізичних сил здобувачів освіти. Для створення необхідних матеріально-технічних умов навчання обробки металу була облаштована

спеціалізована майстерня, забезпечена необхідним інструментом та обладнана горном із вентилятором системи Шоле, паяльною піччю, слюсарним столом з шістьма стуловими лещатами, свердлильним верстатом.

Програма робіт по металу передбачала виготовлення такої колекції виробів: милиця та гачок, гачок з пробійниками, пара кутників, кільце для ручки долота, шило столярне, коробка без кришки, савок, кришка для чугунка, лопатка для вугілля, обруч конічний, пробійник, шинковка, коробка з кришкою, кружка, вішалка, пара петель для дверей, таганок, болт з гайкою, лопатка, пара кронштейнів, молоток, ніж, ковшик, попільничка мідна, пробійник і керн, водонагрівач, чайник, відро, каструлька мідна лужена [3, с. 23].

Окрім виробів, передбачених навчальною програмою, студенти Глухівського учительського інституту за своїм бажанням виготовляли різноманітні предмети побуту. Серед них були столи різних форм, стільці, етажерки для книг, віконні рами, столярні верстати, лінійки, підставки для чорнильниць і олівців, вулики. У вільний від навчання час майбутні вчителі ручної праці виготовляли навчальні посібники з арифметики, геометрії і фізики, а також інші предмети шкільного вжитку (міри довжини, квадратні і кубічні міри, ящики для колекцій, моделі тощо) [4, с. 159].

Досвід роботи Глухівського учительського інституту засвідчив, що такі доповнення до навчальної програми виявилися цілком виправданими та доцільними, оскільки вони відчутно підвищили зацікавленість студентів у предметі, додали йому елементів практичної корисності, водночас не відхиляючись від основної мети. Окрім того, такий підхід не мав на меті тільки навчати студентів корисним навичкам, але й переслідував педагогічні цілі. Зокрема, було виявлено, що здобувачі освіти стали більш зацікавлені та уважні до процесу навчання ручної праці, що сприяло розвитку практичних навичок студентів та підвищенню їхньої майстерності у виготовленні різноманітних виробів з деревини та металу [5, с. 22].

При класах ручної праці функціонувала спеціальна бібліотека, яка містила найкращі журнали та книги того часу. У її фондах зберігалися креслення Шведської колекції виробів, Лейпцігської семінарії ручної праці, Паризької школи ручної праці, майстерень Санкт-Петербурзького учительського інституту та

атласи різних робіт. Деякі студенти створювали власні малюнки токарних, різьблених та ажурних виробів, за якими потім виготовляли моделі. Навчання ручної праці відбувалося суворо від простого до складного, що виявлялося як у відборі виробів та інструментів для роботи, так і у їхніх конструкціях. Кожна модель виготовлялася у строго чіткій послідовності, особлива увага приділялася самостійній роботі здобувачів освіти.

Обов'язком студентів Глухівського учительського інституту було утримання в чистоті й справності інструменти та пристосування в класах ручної праці, а також виготовлення нових знарядь праці задля уникнення зайвих витрат на ремонт наявних. Кількість верстатів, лещат і комплектів основних інструментів точно відповідала чисельності студентів у групі. Класи ручної праці завжди підтримувалися в чистоті, верстати й інструменти були пронумеровані, а матеріали та виготовлені вироби мали чітко визначені місця для зберігання.

Теоретичні заняття з історії та методики ручної праці були заплановані для студентів 3-го курсу. На цих заняттях здобувачі освіти вивчали педагогічне значення ручної праці як загальноосвітнього предмета в школі, зміст навчального предмета «Ручна праця», його цілі та методичні вказівки щодо викладання та облаштування майстерні. Частина цих занять була присвячена ознайомленню студентів із поглядами видатних педагогів на ручну працю, із досвідом практичної діяльності передових учителів ручної праці, історією та сучасним становищем викладання предмета «Ручна праця» у різних країнах Європи, а також огляду фахової літератури.

На теоретичних заняттях із механічної технології дерева студентам надавалася інформація про властивості деревини та способи її обробки, а також про інструменти, використовувані для таких цілей. Програма навчальної дисципліни містила такі теми: будова деревини, її породи та дефекти, технічні характеристики, зміна форми, процес просушування, сорти лісу, допоміжні інструменти та пристосування для обробки деревини – різання, розпилювання, розколювання, стругання, свердління, довбання, точіння, згинання, з'єднання частин, склеювання, остаточної обробки дерев'яних виробів [3, с. 24].

У Глухівському учительському інституті технічне креслення вивчалася з погляду практичного застосування в курсі ручної праці, зокрема мало на меті набуття вмінь виготовляти

оригінальні креслення. Зміст цього навчального предмета охоплював основи геометричного, технічного та проєкційного креслення. Студенти першого курсу отримували навички в кресленні простих прямолінійних і криволінійних геометричних фігур, що відповідали навчальній програмі ручної праці. На другому і третьому курсах вони вже вправлялися у виконанні самостійних завдань, які містили комбінації контурів, з'єднань, узорів і розробку креслень для абсолютно нових виробів. Такий підхід сприяв згуртованості теоретичних знань та практичних навичок, необхідних для якісного виконання завдань ручної праці.

Перед складанням випускного іспиту студенти інституту повинні були підготувати комплекти виробів із деревини та металу відповідно до зразків, встановлених навчальною програмою. Це могли бути як прості вироби: дерев'яні кілки, квіткові підпірки, ложки, ковші тощо, так і складніші, виготовлені за технологією столярного, токарного або ковальського виробництва. З метою контролю якості успішності здобувачів освіти до запровадження спеціальної інспекції при інституті щорічно проводилися виставки робіт ручної праці та креслення. Виготовлені кожним студентом вироби зберігалися в складі або в музеї ручної праці, а після закінчення навчання вони видавалися студентам у власність. Найкращі екземпляри залишалися в інституті та зберігалися в педагогічному музеї.

У системі професійної підготовки майбутніх учителів Глухівського учительського інституту наприкінці XIX – на початку XX століття особливе значення приділялося педагогічній практиці. З метою забезпечення якісної практичної підготовки майбутніх учителів, зокрема й ручної праці, при інституті в 1876 р. було засновано зразкове двокласне міське училище. На проходження педагогічної практики, яка мала на меті «приобретение достаточных навыков и умения в преподавании» [5, с. 23], направлялися студенти третього курсу. Практика була невідривною, тривала протягом усього навчального року та передбачала щоденне відвідування майбутніми вчителями ручної праці трьох уроків у міському училищі, які проводилися вчителями закладу або студентами-практикантами.

З метою ефективного проходження педагогічної практики та надання можливості кожному практикантові бути присутнім на уроках учителів міського училища, а також для забезпечення

самостійного проведення студентами уроків із усіх предметів училищного курсу студенти третього курсу були розподілені на дві групи, однакові за кількістю осіб. Практиканти, які належали до цих груп, займалися по чергово по три дні на тиждень у першому і другому класах, змінюючи ці дні щотижня. Окрім того, чергування за предметами та уроками відбувалося і в окремі дні тижня. Такий розподіл практикантів за класами училища та чергування за предметами й уроками гарантували рівномірне навантаження з кожного предмета та повноцінне залучення студентів до навчального процесу міського училища. Таким чином після завершення навчання в інституті вони були повністю ознайомлені зі змістом і методикою викладання всіх навчальних предметів в усіх класах училища.

Двоє практикантів виконували роль помічників учителів міського училища. На чергових покладалися обов'язки контролю за поведінкою учнів та дотриманням загальної дисципліни в закладі. У випадку порушення дисципліни практиканти несли особисту відповідальність.

За такої системи організації практики кожен студент мав можливість проводити по одному уроку щотижня в першому та другому класах училища. Загалом студенти-практиканти проводили практичні уроки щодня протягом трьох перших уроків у присутності і під наглядом вчителя відповідного класу училища. Водночас інші студенти з групи практиканта були присутніми на його уроці, спостерігали за його перебігом, вели відповідні протокольні записи та робили помітки щодо уроку та зауважень, які були помічені під час проведення уроку.

На викладачів міського училища був покладений обов'язок розробляти розклад проведення студентами практичних уроків на два тижні вперед, розподіляти навчальні предмети між практикантами, визначати теми залікових уроків та класи, у яких планувалося проводити заняття. Проведенню уроків передувала ретельна методична підготовка студентів-практикантів. Після отримання від учителя міського училища та викладача інституту всіх необхідних методичних вказівок, кожен студент-практикант повинен був розробити розгорнутий план-конспект уроку у формі послідовних питань, які він мав намір обговорити з учнями, указавши їхні очікувані відповіді, а також необхідне навчально-методичне забезпечення. Детальний конспект кожного уроку подавався на розгляд учителю училища, і тільки після ретельного

аналізу та виправлення він вважався задовільним, а студент отримував дозвіл на проведення уроку.

Така організація практики забезпечувала студентам-практикантам достатній час для підготовки до проведення уроків, оскільки протягом двох тижнів кожен із них мав можливість уважно опрацювати навчальний матеріал за темою призначеного уроку, ретельно вивчити зміст відповідних підручників та ознайомитися з необхідними наочними посібниками.

Варто відзначити, що в перші роки проведення педагогічної практики тільки вчителі училища були відповідальні за підготовку студентів до проведення як чергових, так і звітних уроків. Вони витрачали на це значну кількість часу поза основними уроками, переважно вечорами, тож «обыкновенно не мало страдали от практики воспитанников» [6, с. 21], оскільки тільки на них «ложился весь тяжелый труд подготовки воспитанников к очередным практическим урокам» [6, с. 21]. Цю проблему виявив попечитель, який у своєму звіті за 1906 р. відзначав, що в майбутньому бажано залучати викладачів інституту до активної участі в керівництві практичними уроками студентів-практикантів. З метою виконання рекомендацій попечителя та для зменшення навантаження на вчителів училища керівництво інституту внесло деякі зміни в програму педагогічної практики в 1907 р.

Кожен студент-практикант, попередньо підготувавши конспект уроку, мав надати його для перевірки не пізніше ніж за три дні до запланованої дати його проведення спочатку викладачам відповідних предметів в інституті, а потім, після виправлень та затвердження, передати їх на перевірку вчителям міського училища, які надавали дозвіл на проведення уроку. Практиканти, які не встигли подати свої конспекти або отримали незадовільну оцінку за їх підготовку, позбавлялися права проведення уроку та підлягали стягненню, міра якого визначалася педагогічною радою в кожному окремому випадку.

До 1907 р. викладачі інституту не здійснювали постійний нагляд за проведенням чергових практичних уроків студентів-практикантів, а лише відвідували звітні уроки в класах міського училища, які після цього обговорювалися на конференціях за участю директора, викладачів відповідних предметів, учителів міського училища та вихованців старшого класу. З 1907-го року викладачів інституту зобов'язали бути присутніми на всіх уроках

студентів старших курсів, незалежно від їх характеру (чергові або звітні) з метою здійснення систематичного контролю за перебігом уроку, керівництва навчально-методичною діяльністю студентів та внесення необхідних корективів.

З 10 вересня і по 10 жовтня практика була пасивною. Протягом цього періоду всі студенти випускного курсу щодня відвідували уроки вчителів міського училища, спостерігали за організацією навчально-виховної роботи в закладі освіти, ознайомлювалися з роботою вчителів-предметників, вивчали зміст навчальних предметів та засвоювали методичні аспекти проведення уроків, аналізували навчальні посібники, набували початкових навичок загального педагогічного аналізу уроку, комунікували з учнями тощо.

Під час відвідування занять учителів-предметників студенти робили короткі записи змісту прослуханих уроків, відзначали труднощі, які виникали в учителів міського училища, та методи їх подолання, заходи виховного впливу на учнів, а також інші спостереження, що викликали питання або потребували пояснення. Ці записи слугували основою для складання студентами-практикантами звітів про відвідані уроки в міському училищі. Звіти подавалися на розгляд директорові інституту для подальшого аналізу та обговорення.

З 11 жовтня педагогічна практика ставала активною і передбачала проведення чергових уроків, а з листопада – звітних. Чергові уроки відвідувалися всіма викладачами інституту відповідно до розкладу, розробленого педагогічною радою. Розподіл цих уроків здійснювався таким чином, щоб кожен студент мав можливість проявити свої здібності у викладанні різних предметів у всіх відділеннях училища: історії, мови, арифметики, геометрії, географії, природознавства, ручної праці тощо. Проведення чергових уроків відбувалося за участю викладача інституту, вчителя міського училища, декількох студентів-практикантів та іноді директора інституту.

Після проведення кожного чергового уроку викладач інституту аналізував його разом з усіма студентами групи. Іноді такий аналіз відбувався під час занять з відповідного предмета в інституті. Окрім цього, щотижня з другої половини жовтня до першого тижня Великого посту, щосуботи після вечірнього богослужіння організовувалися конференції для обговорення чергових та звітних уроків, проведених студентами третього року

навчання. У таких конференціях брали участь директор, один із викладачів інституту, всі вчителі міського училища та студенти випускної групи. Зазвичай конференція розпочиналася о 19:00 або 20:00 і тривала 2-3 години.

Процес обговорення проведених чергових уроків передбачав декілька етапів. Спочатку один із практикантів зачитував звіт та свої зауваження до уроку одногрупника, який потім пояснював свої дії або рішення. Після цього вчитель міського училища, викладач інституту та директор висловлювали свої думки та враження щодо якості уроку і звіту. Такі конференції відігравали значну роль у професійному становленні майбутніх учителів, оскільки сприяли розвитку критичного мислення щодо власної педагогічної практики, стимулювали самоаналіз та пошук шляхів подолання труднощів і невдач. Ці зустрічі, що викликали живий інтерес як серед студентів, так і серед педагогічного колективу, поступово залучали здобувачів освіти до майбутньої професійної діяльності.

З 1 листопада студенти-практиканти проводили в міському училищі звітні уроки за участю директора інституту, викладачів відповідних предметів в інституті, учителів міського училища та всіх студентів випускної групи, які їх аналізували та складали докладні звіти. Звітні уроки студентів 3-го курсу призначалися відповідно до розкладу занять по два на тиждень та вважалися іспитами, а тому детально протоколювалися спеціально призначеними для цього особами. Разом з черговими звітні уроки підлягали аналізу на щотижневих вечірніх педагогічних зборах. Загалом у підготовці до звітних уроків студентам надавалася більша самостійність, ніж до чергових.

Аналіз та обговорення на конференціях проведених звітних уроків відбувалися в такій послідовності: кілька чергових студентів, не менше чотирьох, уважно фіксували хід уроку, запам'ятовуючи кожне запитання практиканта та кожну відповідь учнів училища. Після цього нотатки передавались одному зі студентів, який на їх основі готував детальну письмову доповідь на конференцію щодо змісту звітнього уроку, а також висловлював власні думки щодо нього.

У процесі аналізу звітних уроків керувалися таким порядком виступів: спочатку рецензент представляв першу частину звіту, яка описувала перебіг уроку, та вказував на виявлені особисто ним недоліки. Далі рецензент розглядав другу частину звіту,

підкреслюючи переваги проведеного уроку. Після цього інші студенти висловлювали свої зауваження, а практикант мав право відстоювати свою думку, робити аргументовані заперечення як рецензенту, так і одногрупникам, роз'яснювати причини прийнятих рішень. Присутні на зборах студенти, викладачі предмета і вчителі міського училища також могли висловлювати свої думки щодо рецензії, вносити доповнення та вказувати на помилки, які не були враховані в оцінюванні уроку.

Після аналізу висловлених думок щодо проведеного уроку викладачем інституту здійснювалося узагальнення всіх зауважень, зокрема роз'яснення основних помилок практиканта. Після цього увага студентів інституту акцентувалася на позитивних сторонах уроку, а наприкінці виступу висловлювалася остаточна думка про загальну оцінку уроку, яка могла бути визначена як задовільна або незадовільна. Остаточне рішення про залікову оцінку уроку приймалося головою зборів, яким був директор інституту.

Після проведення конференції студенти-практиканти випускного курсу складали протоколи аналізу уроків, які надалі заслуховувалися і підписувалися на черговій конференції. У звіті попечителя Київського навчального округу за 1906 р. зафіксовано, що підготовка студентів до звітних уроків була ретельна, уроки були проведені «цілком задовільно», звітні відгуки були складені належним чином, здобувачі освіти активно брали участь в конференції. Попечитель відзначав, що звітні уроки були дуже корисними для практичного вправлення майбутніх учителів у викладанні, так само, як і самі конференції, призначені для аналізу цих уроків [6, с. 12].

У результаті активних обговорень дидактичних і методичних питань під час звітних конференцій як науково-педагогічними працівниками, так і студентами-практикантами, стало очевидним, що такі зустрічі суттєво сприяли професійному зростанню та педагогічному розвитку майбутніх учителів. «Методическая выработка правильного обучения обязана во многом этим собраниям, имеющим живой интерес и для дающих уроки воспитанников, и для принимающих участие в обсуждении этих уроков преподавателей» [2, с. 8].

Одним із ключових завдань педагогічної практики, що мало прямий вплив на якість викладання в міському училищі, була робота студентів-практикантів в педагогічному музеї інституту. На

думку попечителя, це завдання було надзвичайно важливим для майбутніх учителів, оскільки дозволяло їм ознайомитися з навчально-методичною літературою, яка була там зібрана, зокрема кращими зразками підручників, навчальних та наочних посібників, книг для читання та іншої літератури, що призначалася для міських училищ. Детальний аналіз літератури забезпечував випускників від помилок у майбутньому під час вибору якісного навчально-методичного забезпечення для бібліотеки або кабінету закладу освіти.

Оскільки кожен практикант не мав можливості детально ознайомитися з усіма відділами музею через обмежений час, вивчення певних секцій музею доручалося двом або навіть одному студентові. Результати занять у музеї документувалися у вигляді письмових доповідей, які потім аналізувалися та обговорювалися на окремих зборах за участю викладачів інституту, вчителів міського училища, усіх випускників та директора інституту.

Під час проходження педагогічної практики студенти проводили також психологічні спостереження за одним із учнів молодшого класу міського училища. Практиканти аналізували успіхи учня, його поведінку як в училищі, так і в позаурочний час, досліджували інтереси учня, вивчали його сімейні та матеріальні умови, взаємини з учителями та однокласниками. Власні спостереження студенти фіксували в щоденнику, який подавався на розгляд директорові інституту наприкінці першого півріччя навчального року.

У звіті за 1906 р. попечитель відзначає, що така система організації практики призводила до задовільних результатів, і кожен студент випускного курсу повноцінно ознайомлювався зі змістом основних предметів курсу міських училищ відповідно до Положення від 31 травня 1872 р. та набував достатнього досвіду їх викладання за концентрично складеними програмами. «Изложенный порядок ведения практических занятий воспитанниками института дает прекрасные результаты» [5, с. 26].

У 1892 р. у Глухівському учительському інституті відбувся перший випуск учителів ручної праці. У звіті попечителя засвідчено, що один із випускників влаштувався на посаду викладача ручної праці в Оренбурзькому учительському інституті, двоє – у міські училища Одеського округу, ще один – у

парафіяльне міське училище м. Києва та ще двоє в майстерні при дитячих притулках в м. Києві [7, с. 14]. З метою підготовки міських учителів і вчителів народних шкіл із основ ручної праці в Глухівському учительському інституті в канікулярний період організовувалися тимчасові курси ручної праці під керівництвом викладачів цього предмета.

Отже, розвиток технологічної освіти в українських закладах вищої освіти здійснювався з початку 1888 р. і був пов'язаний із відкриттям у Глухівському учительському інституті класу ручної праці. Тогочасні владні структури розуміли важливість цього предмета як для розвитку особистості дитини, так і для підготовки молодого покоління до життя, а також для забезпечення промисловості кваліфікованими робітниками, що сприяло економічному зростанню держави. З метою розповсюдження предмета «Ручна праця» у народних школах державні органи надавали значну фінансову підтримку як закладам середньої освіти, так і вищої, сприяючи підготовці висококваліфікованих педагогів.

Період середини – кінця ХХ століття. Починаючи з 1931/1932 навчального року в Глухівському учительському інституті було впроваджено принципово нові навчальні плани підготовки вчителів праці, які відзначалися збільшенням кількості годин на технічні та педагогічні дисципліни, виділенням групи політехнічних дисциплін і збільшенням часу на практичну підготовку в майстернях та лабораторіях. Політехнічні дисципліни охоплювали такі курси: організація та раціоналізація виробництва, історія техніки, машинознавство з основами графіки, електротехніка та електрифікація, технологія матеріалів, економіка.

Початок 1970-х рр. в освіті України ознаменувався відсутністю в школах достатньої кількості учителів трудового навчання, тому питання підготовки відповідних фахівців у цей період активізувалося. Для розв'язання цієї проблеми, а також на виконання постанови колегії Міністерства освіти УРСР від 15 жовтня 1969 р. «Про затвердження заходів по дальшому поліпшенню роботи з професійної орієнтації та трудового виховання учнів у загальноосвітніх школах УРСР» було прийнято рішення забезпечити підготовку вчителів праці й виробничого навчання в педагогічних, технічних і сільськогосподарських закладах вищої освіти країни. Затвердження Міністерством вищої

та середньої спеціальної освіти СРСР 25 лютого 1972 р. спеціальності № 2120 «Загальнотехнічні дисципліни і праця» зумовило те, що поступово по всій Україні при педінститутах почали відкриватися загальнотехнічні факультети.

Одна з перших спроб організації факультету загальнотехнічних дисциплін зроблена в 1972/1973 навчальному році Глухівським педагогічним інститутом, де було створено факультет загальнотехнічних дисциплін та трудового навчання та введено спеціальність «Загальнотехнічні дисципліни і праця», що забезпечувала підготовку вчителів трудового навчання для задоволення кадрових потреб шкіл Сумської, Чернігівської та Полтавської областей. З огляду на це з 1972/1973 навчального року було введено новий навчальний план зі спеціалізацією «Технічне креслення і конструювання». Студенти вивчали такі дисципліни професійно орієнтованого циклу: «Теоретична механіка», «Нарисна геометрія і креслення», «Практикум в навчальних майстернях», «Основи взаємозамінності і технічні вимірювання», «Методика викладання трудового навчання», «Методика викладання креслення», «Загальна електротехніка», «Машинознавство: опір матеріалів», «Машинознавство: теорія механізмів і машин», «Машинознавство: гідравліка і гідравлічні машини» тощо.

Випускники спеціальності «Загальнотехнічні дисципліни і праця» повинні були володіти професійною майстерністю, достатнім рівнем знань, трудових навичок і вмінь, розуміти принципи функціонування технічних пристроїв, знати основні досягнення науки. Разом з отриманням вищої освіти впроваджувалася система набуття майбутніми вчителями праці робітничої професії після технологічної практики на підприємстві і складання іспитів відповідної робітничої кваліфікації.

Варто зазначити, що перші навчальні плани підготовки вчителя трудового навчання були копією навчальних планів підготовки інженерів за спеціальністю «Різання металів, верстати та інструменти», де за основу була взята інженерна підготовка, оскільки тогочасні партійні документи орієнтували на посилення індустріалізації і механізації господарства. Години, що виділялися на інженерну підготовку здобувачів освіти, складали 75% від усього обсягу годин навчального плану, що негативно позначилося на педагогічній, методичній і психологічній підготовці вчителя трудового навчання.

У 1974 р. була заснована кафедра педагогіки і методики технологічної освіти, у 1981 р. – кафедра загальнотехнічних дисциплін, у 2001 р. – кафедра машинознавства, а у 2014 р. – кафедра технологічної і професійної освіти. У процесі розвитку факультету загальнотехнічних дисциплін та трудового навчання було проваджено додаткові спеціальності й спеціалізації підготовки майбутніх учителів трудового навчання («Обслуговуюча праця», «Механізація і основи сільськогосподарського виробництва»).

Сучасний етап розвитку. На сьогодні кафедра технологічної і професійної освіти здійснює підготовку висококваліфікованих фахівців за предметною спеціальністю 014.10 Середня освіта (Трудове навчання та технології) за освітніми ступенями бакалавра, магістра, за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки – доктора філософії, за спеціальністю 015 Професійна освіта – доктора наук.

На кафедрі технологічної і професійної освіти реалізуються такі освітні програми: ОПП «Середня освіта (Трудове навчання та технології. Інформатика)» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти; ОПП «Середня освіта (Трудове навчання та технології)» другого (магістерського) рівня вищої освіти; ОНП Теорія і методика вищої освіти» третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти.

Колектив кафедри здійснює процес підготовки здобувачів освіти за освітніми компонентами циклів дисциплін загальної та професійної підготовки, а саме: вступ до спеціальності, вища математика, загальна фізика, загальна електротехніка, основи безпеки життєдіяльності та здоров'я людини, інформаційні технології в освіті, основи виробництва, машинознавство, технічна механіка, основи наукових досліджень інформатика, інженерна графіка, комп'ютерна графіка, основи проектування і моделювання виробів, практикум у навчальних майстернях, методика навчання креслення, теорія і методика трудового навчання та технологій, методика навчання інформатики, основи програмування та практикум з організації та обслуговування комп'ютерних мереж, алгоритмічні мови, методика технологічної освіти, методика навчання інформатики, технологія наукових досліджень, декоративно-ужиткове мистецтво та дизайн, дослідження в технологічній освіті, організація підприємницької діяльності, теорія і методика профорієнтаційної роботи,

інформаційні технології в дослідницькій діяльності, цифрові технології в наукових дослідженнях, практикум з програмування та ін.

Особливу увагу викладачі кафедри зосереджують на питаннях організації практичної підготовки майбутніх учителів технологічної освітньої галузі. Студенти проходять педагогічну практику в закладах загальної середньої та позашкільної освіти, дитячих закладах оздоровлення та відпочинку на місцевому, обласному та національному рівнях, активно долучаються до освітнього процесу закладів освіти, проводять уроки трудового навчання, технологій та інформатики, заняття гуртків науково-технічного та художньо-естетичного напрямів, оформлюють кабінети, організовують дозвілля дітей у закладах освіти, оздоровлення та відпочинку.

На кафедрі функціонує наукова школа під керівництвом В. П. Курок «Професійна підготовка майбутніх учителів трудового навчання та технологій», основні напрями діяльності якої пов'язані з дослідженням проблем підготовки майбутніх учителів трудового навчання та технологій, удосконалення методики викладання трудового навчання та технологій у закладах загальної середньої освіти, становлення і розвиток технологічної та професійної освіти в Україні.

Науково-дослідна робота викладачів кафедри проводиться за темою «Підготовка фахівців у закладах вищої освіти в умовах євроінтеграції» (номер державної реєстрації теми в УКР ІНТЕІ 0122U002010). Результати наукових досліджень викладачів кафедри оприлюднюються в журналах, що індексуються в наукометричних базах Scopus, Web of Science, Index Copernicus, у вітчизняних фахових збірниках наукових праць категорії Б, збірниках матеріалів всеукраїнських та міжнародних наукових конференцій і семінарів як в Україні, так і в Європі. Основні напрями досліджень узгоджуються з профілем підготовки висококваліфікованих та конкурентоспроможних на ринку праці фахівців, зокрема майбутніх учителів трудового навчання та технологій, інформатики, викладачів фахової передвищої освіти.

Кафедра технологічної і професійної освіти спільно з Інститутом професійної освіти НАПН України традиційно кожні два роки організовує проведення Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми технологічної і професійної освіти». Понад 12 років поспіль кафедра проводить регіональний

науково-методичний семінар «Технологічна освіта в контексті концептуальних засад нової української школи» для вчителів трудового навчання та технологій. Тематика семінару завжди відповідає актуальним проблемам технологічної освіти молоді, зокрема найактуальнішим наразі є питання забезпечення реалізації її завдань у контексті концептуальних засад Нової української школи. Метою заходу є конструктивний обмін думками між учителями та науково-педагогічними працівниками, спрямований на взаємне збагачення досвідом, виявлення інновацій у практичній діяльності вчителів трудового навчання та технологій, а також впровадження наукових розробок в освітній процес закладів загальної середньої освіти. На постійній основі кафедра проводить круглі столи та науково-методичні семінари з актуальних питань технологічної і професійної освіти.

Колектив кафедри постійно працює над удосконаленням навчально-методичного забезпечення підготовки майбутніх учителів трудового навчання та технологій в університеті. У 2020 р. було видано «Наскрізну програму навчальних практик студентів факультету технологічної і професійної освіти першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 014.10 Середня освіта (Трудове навчання та технології)», а в 2023 р. – «Наскрізну програму практичної підготовки здобувачів вищої освіти факультету технологічної і професійної освіти другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності 014.10 Середня освіта (Трудове навчання та технології)», у 2021 р. – «Збірник навчальних програм кафедри технологічної і професійної освіти для студентів предметної спеціальності 014.10 Середня освіта (Трудове навчання та технології) та спеціальності 015 Професійна освіта (за спеціалізаціями)», у 2023 р. – навчальний посібник «Технологічна освіта в базовій школі з методикою викладання» для студентів спеціальності 014.10 Середня освіта (Трудове навчання та технології).

Викладачі кафедри керують науковими гуртками та проблемними групами, що сприяє розширенню світогляду студентів із цікавих для них питань технологічної освітньої галузі. Результатами цієї діяльності є публікації з досліджуваних проблем у співавторстві з керівниками-викладачами, обговорення результатів наукових досліджень студентів та перспектив їх практичного впровадження, участь здобувачів освіти в

усеукраїнських і міжнародних конференціях, олімпіадах та конкурсах, розроблення творчих проєктів тощо.

У 2001 р. кафедра технологічної і професійної освіти започаткувала проведення II туру Всеукраїнської олімпіади з трудового навчання серед студентів закладів вищої освіти, де здобувачі освіти Глухівського НПУ ім. О. Довженка регулярно здобувають перемоги в другому етапі. Майбутні вчителі трудового навчання та технологій також є постійними переможцями в другому турі Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт зі спеціальності «Технологічна освіта», а кафедра технологічної і професійної освіти в різні роки була базою для проведення такого конкурсу.

Кафедра технологічної і професійної освіти Глухівського НПУ ім. О. Довженка отримала визнання в галузі технологічної освіти України та була нагороджена відзнакою – статуеткою «Лідер технологічної освіти».

Науково-педагогічний колектив кафедри активно співпрацює з випусковими кафедрами університету та спорідненими кафедрами закладів вищої освіти України та зарубіжжя, лабораторіями НАПН України, закладами загальної середньої, фахової передвищої та позашкільної освіти, роботодавцями та стейкхолдерами. Викладачі кафедри систематично займаються удосконаленням якості навчання здобувачів освіти та підвищенням свого професійного рівня.

Отже, на сучасному етапі розвитку Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка є невіддільним складником освітянської спільноти України. З одного боку, університет відзначається більш ніж столітніми традиціями в підготовці висококваліфікованих педагогічних кадрів, а з іншого боку, він відповідає всім стандартам закладів освіти європейського зразка, забезпечуючи своїм випускникам ґрунтовну професійну підготовку.

Список використаної літератури та джерел

1. Общепедагогический журнал для школы и семьи «Русская школа» / под ред. Я. Г. Гуревича. №1. С-Петербург, 1889.
2. Отчет попечителя киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1891 год. Киев: Типо-Литография Высочайше утвер. Товарищ. И. Н. Кушнерев и Ко. Киевское отделение, Бибиковский бульвар, д.№ 86. 1892.
3. Отчет попечителя киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1897 год. Киев: Типо-Литография Высочайше утвер.

Товарищ. И. Н. Кушнерев и Ко. Киевское отделение, Бибиковский бульвар, д.№86. 1898.

4. Министерские распоряжения. Инструкция для руководства при организации и ведении преподавания ручного труда в учительских институтах и семинариях (Утверждена г. Министром народного просвещения 9 мая 1896 г.).

5. Отчет попечителя киевского учебного округа о состоянии Глуховского Учительского Института и Учительских Семинарий за 1910 год. Киев: Типо-Литография Высочайше утвер. Товарищ. И. Н. Кушнерев и Ко. Киевское отделение, Бибиковский бульвар, д.№86. 1911.

6. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии Глуховского Учительского Института и Учительских Семинарий за 1907 год. Киев: Типография Товарищества И. Н. Кушнерев и Ко. Киевское отделение, Караваевская ул., д. №5. 1908 г.

7. Отчет попечителя киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1892 год. Киев: Типо-Литография Высочайше утвер. Товарищ. И. Н. Кушнерев и Ко. Киевское отделение, Бибиковский бульвар, д.№86. 1893.